

אקדמות מילין

אודה את ה' שזיכני להוציא לאור ספר זה לאחר שלשים וחמש שנים של הכנה. בזהר נאמר "הכל תלוי במזל אפילו ספר תורה שבהיכל" (נשא, קל"ד ע"א), מאמר זה המופיע בהקדמת ספרים רבים מתאים להפליא להשתלשלות כתיבת ספר זה (בדרך מליצה), כאשר יום אחד חיפשתי מקורות לאמירת "מזל טוב" בשמחות, דבר הסותר לכאורה את המימרא בשבת "אין מזל לישראל" (קנ"ו ע"א, אך עיי"ש ברש"י ותוס', ומופיע ג"כ בנדרים לב ע"א). באותם ימים המחשב הביתי ותכנת פרויקט השו"ת של בר אילן (שהיתה תכנת החיפוש היחידה הראויה לשמה) היו יקרים ביותר, כך שלמציאת מקורות היה דרוש לעיין בספרי עזר כגון מכלול המאמרים והפתגמים (ר' משה סבר, ירושלים תשכ"א), או לשאול תלמידי חכמים הבקאים במקורות. אחד הספרים בהם חיפשתי היה היכל רש"י, אך שם בערך מזל מביא מספר פירושים למילה אך לא את כולם. מתוך סקרנות עיינתי בכמה ערכים נוספים ואף שם היו חסרים פירושים, ועלה בי רעיון לעבור על כל ספרי המקרא והתלמוד ולרשום בצד גליון ספר ההיכל את כל ביאורי המילים ברש"י החסרים שם מסיבה זו או אחרת, וכך מחיפוש ל"מזל" בספר ה"היכל" נתחבר ספר זה.

על רש"י ומשפחתו כמעט ולא ידועים פרטים ממקורות מוסמכים ומאומתים. בספר חכמי צרפת הראשונים² מובא שרש"י נולד בשנת ד' ת"ת (שו"ת מהרש"ל סימן כ"ט, ויש הסוברים שנוולד בשנה שלאחריה) בעיר טרוייש (הנקראת ג"כ טרואה) שבאזור צפון צרפת של היום. מקובל ששם אביו של רש"י ר' יצחק ועל שמו נקרא רב שלמה יצחקי (בשם הגדולים לחיד"א כותב שיש מחלוקת אם רב יצחק שרש"י מביא בפירוש הראשון לבראשית הוא אביו ומזכיר אותו משום כבודו, ועוד כותב בענין שמו שבספר קדמון מכנה לרש"י רבינו שלמה ירחי, וכ"כ בקיצור סמ"ג לח ע"ב, ונראה שרש"י או אביו מתחילה היו מלוניל ומשום כך קראו לו ירחי, עיי"ש), ורש"י מזכירו פעם אחת בפירושו ללא שמו: לשון אבא מורי מנוחתו כבוד (ע"ז ע"ה ע"א ד"ה ולא פליגי, ויש הסוברים שהרשב"ם כתב דברים אלו והכונה לאביו ר' מאיר). שם אמו של רש"י כלל אינו ידוע, ומזכיר אותה פעם אחת בפירושו לשבת (פ"ה ע"ב ד"ה בנוטה): ומצאתי לי סמך ביסודו של רבי שמעון הזקן (ממנצא) אחי אמי, למרות שיש סברות שרש"י היו שלש או ארבע בנות, רק על שתיים מהן ידועים פרטים מאומתים, מרים אשת ר' יהודה בר נתן (הריב"ן) ובנם ר' יום טוב מפלייזה (יש אומרים שהיה

המחבר האחרים, הלא הם ספר אמונות ודעות בעולמו של רש"י (אלון שבות תשס"ח), ספר רש"י (ירושלים תשס"ו), רש"י דמותו ויצירתו (ר' אברהם גרוסמן ושרה יפת, ירושלים תשס"ט). כמו כן ראוי לעיין בספרים הבאים: מבוא לחומש עם ביאורי רש"י (הוצאת עזר והדר), ספר אבות עטרה לבנים (ר' אריה יהודה ליב לפשיץ, ווארשא תרפ"ז, עמ' צ"ו, אות י"ח), שם הגדולים לחיד"א (מערכת גדולים, אות ש' סימן ל"ה), ספר רש"י (מה"ק, מהדורה שניה, ירושלים תשט"ז), ספר מגדולי ישראל (ר' מאיר מאזוז, ב"ב תשע"ו, עמ' ט"ו), הספרות הפרשנית לתלמוד (ר' ישראל מ' תא שמע, ירושלים תש"ס ח"א), מפרשי המקרא, דרכיהם ושיטותיהם (ר' עזרא ציון מלמד, ירושלים תשל"ח ח"א), קונטרס שבחי רש"י (ר' שמואל אשכנזי, בתחילת ספר מלכה של תורה ח"א) וספר דע את אבותיך (ברניה טאבור פרידה, תשס"ג עמ' 83) שבו מובאת כרונולוגיה על יחוסו של רש"י מדוד המלך ועד היום. רשימה זו היא רק מדגמית וישנם ספרים רבים נוספים הדנים ברש"י ותורתו.

1. מאת ר' יצחק אבינרי בד' כרכים (ת"א, ת"ש, תש"ט, תשט"ו, תש"כ), ומהדורה חדשה בשני כרכים (ירושלים תש"מ בהוצאת מה"ק). ב' כרכים הכוללים רק כמה חלקים מהמהדורה הראשונה, חלקם ערוכים מחדש עם הוספות מכ". למהדורה המקורית היה אמור לצאת חלק נוסף אך לא ידוע מה עלה בגורלו. בספר מובאים כל עיני הלשון הנמצאים בפירושי רש"י, וחלק אחד ממנו נקרא מילון הפרושים שהוא מילון לשוני עפ"י הגדרותיו של רש"י והוא מהווה את הבסיס לספר זה, אך בשונה מהיכל רש"י שבו נערכו המובאות לעתים קרובות מסיבה זו או אחרת, כגון מלשון רבים ללשון יחיד וכיוצא בזה, בספר זה השתדלנו להביא את כל המקורות כלשונם עם שינויים קלים הנצרכים להבנת הציטוט (וכפי שמפורט במבוא).

2. ר' אברהם גרוסמן (ירושלים תשס"א, עמ' 122). כאן הובאו ראשי פרקים מהספר בלבד, וכן מובאים פרטים נוספים בספרי

בן נוסף בשם אליעזר). השניה יוכבד (המכונה החסידה) אשת ר' מאיר בר שמואל ובניהם ר' שמואל (הרשב"ם), ר' יעקב (רבינו תם), ר' יצחק (הריב"ם) ור' שלמה אבי הדייקנים. בהיות רש"י בן י"ח נסע לשיבת וורמייזא באשכנז (גרמניה של היום) ללמוד אצל ר' יעקב בר יקר. לאחר פטירת רבו נסע לשיבת מגנצא ללמוד אצל ר' יצחק בר יהודה ור' יצחק בר אליעזר³. לאחר כעשר שנים חזר לטוריש והקים שם ישיבה משלו. בסוף כת"י פארמא על התורה מובא שרש"י נפטר בכ"ט תמוז ד' תתס"ה. פרט לעובדות מתועדות אלו ישנם סיפורים רבים על רש"י ומשפחתו, אך אלו הופיעו לראשונה רק לאחר כמה מאות שנים לאחר פטירתו בספר שלשלת הקבלה (ר' גדליה בן יחיא), ואין כל ראיה ממקורות קדומים אחרים על אמיתותן או יחסן לרש"י בפרט, שכן מספרים את אותם סיפורים אף על גדולים אחרים⁴.

איסוף פירושי המילים נמשך לסירוגין כחמש עשרה שנים. במשך כעשר שנים הקלדתי את המקורות שרשמתי בעיפרון בצד הגליון, בשילוב המקורות שמובאים כבר בהיכל (השתדלתי להחזיר כמה שיותר מהמקורות המובאים בהיכל בשינוי לשון לנוסח בדפוסים המקראות גדולות והתלמוד), וכעשר שנים נוספות ערכתי והגתי את הספר המוקלד בעזרת בני הרב יעקב שליט"א. במשך עשרים השנים האלו הוספתי ערכים בעיקר של שמות החי, הצומח, אישים ומקומות, ופירושים רבים נוספים שנשמטו בשעת הליקוט (ומן הסתם עדיין יש הרבה פירושי מילים שנעלמו מאתנו, שכן פירוש רש"י הוא כים שאין לו סוף). כמו כן נוספו למעלה מעשרת אלפים הערות ובהן עשרות אלפי מראי מקומות, ציונים וכן מקבילות לערכים אחרים, כך שספר זה בהשוואה להיכל רש"י הוא בגדר דבר חדש שבה לעולם. ראוי לציין ששמו המקורי של הספר היה מילון רש"י, אך ידידי הרה"ג יצחק אייזיק שניעבאלג, המיקלאייב רבי שליט"א מבורו פארק, יעץ לי לשנות את שמו לאוצר רש"י, ואכן יש הבדל בינו למילון רגיל שבו ההגדרות נכתבות על דעת מחברו, אך בספר זה כל ההגדרות הן על טהרת לשון קדשו של רש"י, גדול פרשני ישראל בכל הדורות ותפקידו היה רק לסדר אותם לפי ערכים⁵.

בספר מילי דמרדכי ח"א (ר' מרדכי יהודה ליב זק"ש, ירושלים תשנ"ד, עמ' תס"א) מובא מכתב (לר' זאב אריה רבינו על ספרו רזא דחיי) שרואה בספר חכמה רבה ומלאכה עצומה, וזכר אני עתה, מה שאמרתי לפני כעשרים וחמש שנה, בנוכחותו של מורי ורבי, הגאון הגדול מרן רא"ז מלצר זצ"ל, במעמד שהראיתי לו למו"ר דוגמא משיטה מקובצת שהחילוני אז לחבר, ובאותו מעמד נוכח ת"ח אחד שאיני זוכר מי היה, ואמר לי: מה עשית כאן? ומה אתה מראה למע"כ (מעלת כבוד) ראש הישיבה? הרי לא עשית מאומה, רק ליקוט בעלמא! וע"ז עניתי מיד: הרי לא חייבה התורה בשבת אלא על מלאכת מחשבת (וראה ביצה יג ע"ב וברש"י שם) דבעינן נמי מלאכת אומנות, ואעפ"כ חייבה התורה על מלאכת מעמה, שלעומת רוב המלאכות שיש בהן חידוש של פעולה, כמו כותב, מבשל, צובע וכו' (פרט להוצאה שאין בה שום חידוש מלאכה אלא החלפת הרשויות, שע"ז קראהו בעלי התוס' בשם מלאכה גרועה ולכן הוצרכו ללימוד מיוחד, ראה שבת צו ע"ב), הנה, מלאכת מעמר אינה חידוש של פעולה, שהרי אינו עושה שום דבר, אלא מלקט דברים נפרדים אל מקום אחד או אל ריכוז אחד, ואעפ"כ חייבה התורה עליה, ואינה נלמדת מפסוק מיוחד (בהוצאה, כנ"ל), ואם כן יש כאן הוכחה ברורה, כי מלקט ומעמר היא מלאכת אומנות ומלאכת מחשבת. הדברים הנ"ל שכנעו את הת"ח, וזכיתי להסכמה וליבון שניים, משותק ומסכים, ממו"ר הגרא"ז מלצר זצ"ל.

למדנו שליקוט דברים וסידורם מחדש בספר (כדוגמת השיטה מקובצת) נחשב חכמה, אך היום שהמחשב האישי נמצא בכל בית כמעט, ובלחיצת כפתור במקלדת ובעכבר ניתן לעשות חיפוש באוצרות הספרים, נראה שכל הטרחה שטרחנו במשך השנים היתה לשווא⁶. אולם עיון בערך "דבר" בספר זה על משמעויותיו השונות יוכיח שאין אפשרות למחשב להביא את כל המקורות כפי שמובאים כאן, ואינו יודע להבחין בין "דבר" ל"דבר", ובנוסף אינו מסוגל לסווג את תוצאות החיפוש בערכים לפי המשמעות השונה שלהם, כך שפרט למהירות החיפוש שלו המחשב הוא כגולם בעלמא היודע לעשות רק מה שתכנתו אותו מראש, ואינו מסוגל להבחין בשינויי נוסחאות וגירסאות, טעויות סופרים וכו', וחיפוש מתקדם מוגבל לחיפוש ע"י הוספת אותיות קישור ושימוש (ב, ד, ה, ו, כ, ל, מ, ש), כתיב מלא וחסר, דילוג מילים וכו', אך עד סיום החיפוש יכלו כל הקיצין.

3. בשו"ת איתן אריה (ר' אברהם ליב ראזען, ירושלים תשל"ו סימן י"ט) מובאים ידיעות על קבלת רש"י מרבתי.

4. סיפורים אלו ניתנו למצוא בספר היכל רש"י (ח"א, עמ' 19), ספר

רש"י (מה"ק עמ' י"ד), ספר רש"י חייו ופירושו (ר' רפאל הלפרין, ח"א עמ' 63 ואילך) ובעוד ספרים. בקובץ המשביר (בעריכת ר' יששכר דוב הופמן, ח"ו עמ' קע"ט) מובא מאמר האם הרמב"ם ראה פירוש רש"י (ושם בח"ו עמ' ט"ו אות ז' יש הערות על הנ"ל).

5. בהקדמת חלק מלון הפירושים כותב ר' אבינרי (מובא כאן בקיצור ובשינוי לשון): ליקוט פירושים ועריכתם בסדר א"ב הוא מן הדברים שאינם מצויים בספרותנו... (אך) הרבה מעלות טובות לכך, מבחינה שמושית, לשונית ותורנית שכן לא כל אחד יוכל לזכור תמיד איה פירש רש"י מילה פלונית... הרבה מקראות פירש רש"י בגמרא, הרבה מילים תלמודיות באר במקרא והרבה מקראות ודברי חז"ל פירש לא במקומם, וכן השוואת הפירושים מיישבת הרבה תמיהות ומסלקת הרבה קושיות, השגות וסתירות שאינן אלא מדומות.

6. בספר מגדולי ישראל (ר' מאיר מאזוז, ב"ב תשע"ו עמ' כ"ה) מובא שלמרבה הפלא מעולם לא תמצא שגיאות דקדוקיות אצל רש"י... עיי"ש. בספר סדרי זמנים לפי המסורת (ר' אברהם אריה עקביא, ת"א תש"ג, עמ' י"ג) כותב שבבאור המקומות הקשים והסתומים סמך רק על פרוש רש"י למקרא ולתלמוד (ועל פירושו של הגר"א). על של רש"י מפני שנאמן למסורת לכל פרטיה ודקדוקיה... ובשעת עבודתו עיין בעשרות מפרשים ומצא דבר

7. ניתן להשוות זאת להמצאת הדפוס, כאשר אחד החל להעתיק כתב יד כלשהו ובאמצע מלאכתו הומצאה מכונת הדפוס ולא היה

בתור דוגמא נתבונן לרגע בצמד המילים "מטרקא" ו"מרטקא", מילים דומות אך בעלות משמעות שונה. המילה מטרקא שמשמעה שוט הסוס מופיעה פעמיים, פעם אחת ביומא (כג ע"א) "מטרקא דטייע" (ורש"י מפרש רצועות ישמעאלים העשויה שוט לסוסים), ופעם שניה ביומא (ע"ז ע"א), "מסוסיא ומרטקא" (ורש"י בד"ה מרטקא מפרש שוט הסוס), אך אין ספק שיש כאן ט"ס וצריך להיות מסוסיא ומטרקא, ואכן כך הב"ח מגיה על אתר, אך חיפוש ע"י המחשב הגולם שלנו לא יגלה את מטרקא הזה מכיוון שאינו מתוכנת לחפש בהגהות הב"ח, ונקבל רק את המ"מ ליומא (כ"ג) בלבד. המילה מרטקא הנכונה שמשמעה גיד השדרה והצואר (הוא האלל) מופיעה בגמרא פעם אחת בלבד בחולין (קכא ע"א), אך כאשר נעשה חיפוש בעזרת המחשב למילה זו, הוא יראה שיש מרטקא פעמיים! מסקנת הדברים היא שצריך להיזהר כאשר עושים חיפוש בעזרת המחשב ולבדוק את המקורות שהוא מראה.

תודתי לכל אלו שעזרו בהכנת הספה, ובראשונה ידידי הרה"ג מנחם זילבער שליט"א, מעורכי הבכירים של מהדורת שוטנשטיין של תלמוד בבלי וירושלמי בעברית (הוצאת ארטסקרול) הידוע בידע המקיף שלו בכל תחומי התורה ובפרט בפרפראותיה ובעניני לשון, דקדוק ומסורה. כאשר סיפתי לו בסיום הליקוט על דבר קיומו של הכתב יד, אמר שזה ספר חשוב וראוי להדפיסו. עניתי לעומתו שאיני בר הכי בעניני לשון ודקדוק לכתיבת ספר בנושאים אלו ואמר שהוא מוכן לענות על כל שאלה שתתעורר בכל ענין הקשור לספה, וכך במשך עשרים השנים האחרונות שאלתי אותו אלפי שאלות וענה על כולם בסבלנות למרות טרדותיו הרבים, כמו כן ערך כמה מההערות ושימש באופן בלתי רשמי כעורך הספר ויעץ מה לקרב ומה לרחק. בשנים האחרונות קיימנו בצוותא יחד עם בני ר' יעקב דיונים ללבן את אותם ענינים שדרשו עיון מעמיק.

תודתי לידידי הרה"ג יואל קטן שליט"א, עורך רבעון "המעין" ומנהל מכון שלמה אומן שע"י ישיבת שעלבים, שנתן את רשותו להשתמש בספר אוצר הלעזים שחיבר אביו הרב משה קטן זצ"ל, זאת בשם אמו, יקירת ירושלים, הגב' שולמית ע"ה ולזכר נשמת בעלה. במשך השנים התייעצתי עמו בענינים שונים הקשורים לספר והעיר מספר הערות לשוניות חשובות, אך יותר מכל היה מתעניין כל הזמן היכן עומדים הענינים ומעודד אותי לסיימו, וכאשר פעם אחת לפני מספר שנים סברתי שמוכן לדפוס אך חזרתי בי והתחלתי להגיהו שוב, אמר שככל שמגיהים יותר, כך הוא משתבח יותר. תודתי לידידי שחזקו אותי ועזרו בענינים שונים, הרה"ג בנימין ברוך קרלנשטיין שליט"א, הרה"ג יעקב ישראל סטל שליט"א, הרה"ג יואל שילה שליט"א והרה"ג משה מיימון שליט"א, וכן תודתי לרה"ג יואל פלורסהיים שליט"א שנתן את רשותו לצטט מספרו החשוב רש"י למקרא בפירושו לתלמוד. תודתי לכל התלמידי חכמים שליט"א שהעירו במשך השנים הערות מועילות ומחכימות, אך רבים הם מלפרטם ואברכם שהקב"ה ימלא את כל משאלות לבם לטובה וישלח להם הצלחה אמיתית בכל מעשה ידיהם.

תודתי מקרב לב לבני משפחתי שעודדו אותי במשך השנים וחזקו את ידי במלאכתי¹⁰, ובראשונה בני הגדול ר' יצחק אייזיק נ"י שבהיותו כבן שש הראה התענינות במה שאני רושם בצד גליון ספר היכל רש"י, ולאחר שהסברתי לו כפי הבנתו בגילוי הצעיה, בקשתי שלא יגלה את הדבר לאיש¹¹, ולמרבה הפלא אכן שמר את הדבר בבטנו בסוד במשך חמש עשרה שנים עד סיום הליקוט

דורש לכתב ידו. עיין בספר היובל, קרנות צדי"ק (כפר חב"ד תשנ"ז עמ' רע"ו) במעלת ספרי אסופות.

8. בספר בדידי הוי עובדא (ר' שמואל דוד פריעדמאן, ברוקלין תשע"ה, עמ' קע"א) מביא עובדה על קבוצת ת"ח שחיפשה מקור לסיפור אודות אשה אחת שעשתה לה תנור חדש והתפללה שלא ירדו גשמים... וחיפשו בעזרת המחשב ולא מצאו, כאשר שאלו את רב חיים קנייבסקי זצ"ל, על אתר ענה להם שזה נמצא באגדת בראשית (פרק מ"ד), והוסיף שהסיבה שלא מצאו ע"י המחשב מכיוון שחיפשו בערך אשה ותנור, ובאמת במקור נאמר מעשה בזקנה וכירים.

9. מהדורה בקורתית (עיין בספר פרשנדתא, רשימת הפירושים לפירוש רש"י על התורה בעריכת ר' פינחס יהושע קריגער, מאנסי נ.י. תשע"ח, ח"ב עמ' 92) של הספר היתה למראה עיני מורי ורבי הרה"ג דוד פיינשטיין זצ"ל, הרה"ג חיים קנייבסקי זצ"ל (בערך חשבה מובאת תשובה ממנו שניתנה לספר זה), הרה"ג שריה דבליצקי זצ"ל והרה"ג שמואל אשכנזי זצ"ל ונתנו ברכה להצלחתו. כמו כן אזכיר את מורי ורבי הרה"ג יצחק דוד פרנקל שליט"א, מרא דאתרא אגודת ישראל של חמש העיירות בלונג איילנד, ואת הרה"ג יצחק אשכנזי זצ"ל, האדמו"ר מאלעסק. גם זכיתי להיות מוזכר לטובה ע"י הרה"ג שלמה ברעווה זצ"ל בספרו על פירוש הגר"א על שיר השירים (ברוקלין נ.י. תשנ"ז, ח"א בהקדמה עמ' נ'). נראה שתקף לגבי ספר זה המובא בהקדמת ספר מגילת איכה לבעל התוספות יום טוב (מהדורת ר' יעקב

ירוחם וורעשנער, ירושלים תשנ"ט): הסכמות לא ביקשתי, כי עיקר הדבר שהוא המגילה, שהוא לשון רבינו (התוי"ט) אין צריך הסכמה כמובן, ועל הגהותי והערותי וההוספות שהוא רק בבחינת טפל לעיקר לא טרחתי את הגדולים, ועוד בענין הסכמות מובא בהקדמת ספר שו"ת קנין תורה בהלכה ח"א (ר' דוד הורוויץ, שטראסבורג תשל"ו) ששאל את האדמו"ר מסאטמאר זצ"ל על מה שכתב חת"ם סופר (שו"ת ח"ו סי' ס"א) שלא להדפיס ספר בלי הסכמה, והשיב כי לדעתו אין בזה צורך כעת כיון שיש ספרים לרוב... עיי"ש. בהקדמת ספר שו"ת בית נאמן (ר' מאיר מאזוז, ב"ב תשע"ה) כותב שלא ביקש הסכמה לספרו כיון שרוב ההסכמות בדורנו הם רק דברי שבח והערכה לעודד ולחזק ותו לא ולא להלכה למעשה... והטעם שכתב בשו"ת חת"ם סופר (לעיל) לא שייך בזמננו. עוד על הסכמות בספרים עיין בקובץ עלי ספר (ר' אהרן ארנד גליון י"ח), בספר חיי עולם (הגר"י קנייבסקי, ב"ב תשס"ו, ח"ב פרק ח' בסוף ההערה) וכן בספרו קריינא דאגרתא (ח"א אגרת ש"ה).

10. אזכיר את אבי מורי ר' חיים זצ"ל בן ר' ישראל זצ"ל (עיין בספר אהבת קדומים מאת ר' קלמן שטעקל, בארא פארק תשע"ט עמ' נ"ו), ואת אמי מורתי ח' בת ר' זאב רבינוביץ (שיינפלד) זצ"ל (אחיו של הרה"ג דב יצחק רבינוביץ זצ"ל, אב"ד וואסלי ופיאטרה - ניאמץ). בהקדמה לספר הרוקח הגדול (עניני הלכה) מובא שכל אדם צריך לרמז את שמו בספרו ע"י גימטריא וכדומה (עיין בספר חסידים סימן שס"ז), ומצאתי ש"זאב (בן חיים וחיה (בן) ישראל (בן) יחיאל מיכל" בגימטריא 807 וכן "אוצר רש"י" בגימטריא

בשנת תשס"ג שבו עשיתי סיום וגיליתי לראשונה את דבר קיומו של כתב היד. כאשר עברנו דירה בשנת תשנ"ט למאנסי, עברו עלי כמה נסיונות קשים והפסקתי לחלוטין את מלאכת הליקוט, אך כשיצחק אייזיק שמע על כך, היה מעודד אותי לא להתייאש ולהמשיך, כך שלולי הוא ספק אם הספר היה אי פעם נשלם וזכותו על כך גדולה עד למאוד ויבורך מן השמים בכל מעשיו¹². תודה מיוחדת שמורה לבני ר' יעקב שהגיה את הספר ביגיעה עצומה ובדקדוק קוצו של יו"ד כמה פעמים מתחילתו ועד סופו ושיפר את הספר במדה מרובה. בשנים האחרונות עזרו על ידו כמה ת"ח מובהקים משיבת טלז בקליבלנד, והעירו הערות רבות וחשובות ויעצו עצות מועילות ותודתי להם על כך.

אחרון אחרון חביב, מנשים באהל תבורך, נוות ביתי, רופאת הילדים החשובה מאוד מרת בתיה תחי¹³, אשר בהליכותיה והנהגותיה היא מגלמת באופן מושלם את דמות אשת החיל המתוארת בספר משלי (פרק ל"א). למרות הטרדות הרבות שמקיפות אותה יומם ולילה, תמיד מוצאת את הזמן לדאוג לכל צרכי הבית וענייני הילדים ובזכותה כולם הולכים בדרך ה'¹⁴. אין מילים היכולות להביע את הכרת הטוב שאני חב לה, ויהי רצון מלפני אבינו שבשמים שתזכה לראות נחת אמיתי מכל צאצאינו, מתוך בריאות הגוף ומנוחת הנפש, ושהקב"ה ימלא את כל משאלות לבה לטובה.

ספר זה מוקדש לזכר נשמת בן דודי ר' פנחס יחזקאל בן ר' יצחק אייזיק וגנר זצ"ל, שעבד ללא לאות להורות לטועים את דרך התשובה ולהכניסם לעולם התורה. תנצב"ה.

807, כפתור ופרח. דרך אגב בספר החכמה (המופיע בתחילת ספר הרוקח על התורה, מהדורה שניה עמ' י"ז בשער הגימטריאות) מובא: ואם יחסר לך א' או ב' מן המנין בגימטריא שלא ישהו בזה, אין קפידא כי יש ראייה מפסוק אחר, ע"כ, ושמעתי מת"ח אחד שכך משמע ג"כ מספר סדר הטעמים בכמה מהגימטריאות שמובאות שם וכן מובא בפירוש רבינו אפרים על התורה.

11. בתענית (ח ע"ב וכן ב"מ מב ע"א) מובא: אמר ר' יצחק אין הברכה מצויה אלא בדבר הסמוי מן העין, שנאמר (דברים כח ח) יצו ה' אתך את הברכה באסמך. וברש"י (ב"מ שם): באסמך - דרש ליה לשון דבר הסמוי מן העין.

12. ואף עזר בהדפסת הספר לזכר נשמת חמיו, הרב אהרן דוד בן רב שמעון הכהן זצ"ל, ולרפואה שלימה לבנו חיים אליהו בן שפרה.

13. אזכיר את חמי ר' פישל בן ר' שמואל (שפירא) ז"ל וחמותי מרת קיילא בת ר' דוד (רודנר) ז"ל.

14. אזכיר כאן את שאר ילדינו, הבנים ר' יחזקאל נ"י, ר' ישראל נ"י ור' משה יוסף נ"י שהעירו הערות ועזרו בכמה ענינים הקשורים לספר, והבנות חנה תחי' ובעלה הרב ישעי' משה מלינוביץ, דבורה תחי' ובעלה ר' שמואל מרדכי דג'וספסון, שרה רחל תחי' ובעלה ר' ישראל בטרמוביץ וחי' נחמה תחי' ובעלה ר' אהרן יצחק גרוס.

כללי השימוש בספר

בספר זה מובאים כחמשה עשר אלף ערכים, כשנים עשר אלף ערכים מתוכם הינם מילים שרש"י מפרש במקרא ובתלמוד, ושאר הערכים הם של מילים שאינו מפרש והפניות לערכים אחרים. כל מילות המקרא שרש"י אינו מפרש מובאות ללא יוצא מן הכלל, כולל שמות האישיות והמקומות (לרוב עם הגדרה קצרה מהקונקורדנציה החדשה לתנ"ך בעריכת א. אבן שושן ומקצת ממפרשים אחרים), אך ממילות התלמוד שאינו מפרש מובאים בעיקר ערכי שמות החי הצומח והדומם, שמות מקומות ומילים פרסיות, יווניות ועוד².
כתורות ערכים מקראיים מובאות כפי שמופיעים בקונקורדנציה החדשה לתנ"ך (המבוססת על תנ"ך קורן ותנ"ך כתי לנינגראד), אלא אם כן רש"י כותב במפורש מהו השרש לדעתו³. כתורות ערכים תלמודיים מובאות כפי שמופיעים בתלמוד או בדיבור המתחיל ברש"י. ערכים בארמית מובאים לעתים בערך נפרד ולעתים בשילוב עם ערך המילה העברית המקבילה⁴.

(ברא' נ ה) אשר כריתי לי (ר"ה כו ע"א וסוטה יג ע"א, ועיין ברא' נ ה, דברים ב ו, הושע ג ב). ובענין שינוי המשמעות לדוגמא השרש "קלס" שבמקרא משמעו לעג ובוז, אבל בחז"ל משמעה שבח, וכן בתפילת נשמת כל חי הנאמרת בשבת ויו"ט, וזאת על דרך המלה קאלוס ביוונית (שבת קח ע"א ורש"י מפרש שם לשון משוכח. עיין בספר ברוך שאמר על התפילה מר' ברוך הלוי עפשטיין, בספר התשבי ערך קלס ובערוך השלם ערך קלוס וקלס).

3. יש שיטות שונות מהו השרש וכמה אותיות יש בו, אחת שתיים או שלש, ולדוגמא תשתע (ישעיה מא י) שבקונקורדנציה מובא בערך שתע ובהיכל רש"י בערך שעע, אך מפירושו של רש"י נראה שסובר משרש שעה הדומה ל"ועיניו השע" בישעיה (ו י). בשו"ת באר אליהו (ר' אלי' כ"ץ, באר שבע תשס"ב, ח"ב סימן פ') נשאל בענין מילה ששרשה ב' אותיות: בשמות (כג כז) מובא בפסוק "וְהָמָּתִי וְגו'" ורש"י כותב: וכן וְהָמָּתִי... התי"ו מודגשת, שהיא באה במקום שתיים, לפי שהיה צריך ג' תוין, ב' ליסוד כמו (יהושע י יב) ביום תת, או (קהלת ג יג) מתת אלוקים והשלישי לשמוש. עכ"ל. יוצא מדבריו שהשורש נתת או תת, וזה קשה, כי הרי ידוע שהשרש הוא נתן, כפי שרש"י עצמו פירש על הפסוק (ברא' לד טז) ונתנו את בנותינו: ונתנו - נו"ן שניה מודגשת לפי שהיא משמשת ב' נוני"ן - ונתנו. עכ"ל. מכאן יוצא שהשורש הוא נתן, והנו"ן השניה של הגוף ראשון לרבים (ע"כ תוכן השאלה). ועונה לו על כך, שרש"י לא מתכוון לומר שלא נו"ן היא למ"ד הפועל בשורש נתן, אך יש חילוק בין תי"ו השלישית, שהיא באה בתור אחת מאותיות אית"ן שמוסיפים לפני או אחרי הפעל, לסמן את הגופים... לא כן שתי תוין הראשונות, אחת ממש שרשית והשניה באה במקום שרשית, (כלומר) במקום נו"ן, ואין כאן ענין לדון בכלל אם הפעלים יכולים להיות משתי אותיות, כי גם תת משרש נתן מנחי פ"ה נו"ן, ולמ"ד הפעל השתנתה מנו"ן לתי"ו וזה פשוט וברור. למציאת השרש במקרא נעזרנו בין השאר בספר אמרי מדרין (ר' מאיר מרדכי אידלמן, ברוקלין תשע"ה).

4. בספר לשון חיים, באורים לדברי רש"י על התורה בענין דקדוק

1. ספרים נוספים המביאים מבחר מלשונות רש"י: ספר רש"י חייו ופירושו (ר' רפאל הלפרין, תשנ"ז), ספר אוצר לשון רש"י - חידושי הלשון בחומש וחמש מגילות (ר' שמעון אביכזר), ילקוט רש"י - דברי רש"י עפ"י נושאים (ר' שמואל קליימן, קאנוס סיטי, תש"ב), גליונות לשוננו - דוגמאות מספר מלונו המקראי של רש"י בעריכת י. ויינשטיין וא. זימרי (כרך י חוברת א, חוברת ב-ג, כרך י"א חוברת א, ירושלים תרצ"ט, תש"א - עד אות י'). כללי רש"י: ספר פרשי כנפים (ר' יהודה נפתלי שמידט, ירושלים תשע"ט), לב החכמה (ר' מאיר גבריאלי מימון, נתיבות תשע"ז), וכן בספר יד מלאכי, כללי רש"י מהרדב"ז, קובץ ישורון (ל"ד עמ' תשט"ז) ועוד. ישנם כמה ספרי עזר ומפתחות למציאת ענינים וסוגיות, ומתוכם ניתן לדעת היכן רש"י דן בנושאים אלו: ספר מפתח סוגיות ועניני הש"ס (ר' אלחנן כהן, ב"ב תשע"ד), ספר שבילי התלמוד (ר' אורי היין, ב"ב תשנ"ט), ספר בית אהרן (ר' אהרן מגיד, ברוקלין תשכ"ב), ספר רוח אברהם (ר' אברהם סופר אברהם, ירושלים תשע"א), המפתח לתלמוד בבלי (דניאל רטה, ב"ב תשע"ב), ספר שיח התלמוד - אוצר המקרא הדרשה והלשון בתלמוד בבלי (ר' יוסף ב. שק, ב"ב תש"ס בג' כרכים), האנציקלופדיה התלמודית ועוד.

2. בהיכל רש"י (ח"א, מלון חידושי רש"י) מובאים כאלף מילים שרש"י חידש לגמרי או מילים קיימות שנתן להם משמעות חדשה. בכל שפה מדוברת (הנקראת שפה חיה) נוספות במשך הזמן מילים חדשות ולמילים אחרות משתנה המשמעות וכן כאלו שמשתכחות לגמרי. בקונטרס בנין שלם - שפה ברורה (ר' אפרים כהנא, זכרון יעקב) מנסה להחזיר לשפת הדיבור את המשמעות המקורית, אך זה נועד לכשלון מפני שהדבר הקובע הוא מה שאנשים מבינים אחד את השני ולא המשמעות המקורית. בענין משמעות מילים שנשתכחות, מצינו שאפילו בימי חז"ל נשתכחו משמעותן של כמה מילים של המקרא, כמו שמוא בר"ה (כו ע"ב) שלא הו' ידעי רבנן מאי וטאטאטיה במטאטא השמד (ישע' יד כג), יומא חד שמעוה לאמתא דבי רבי דהוות אמרה לחבירתה, שקולי טאטאטיא וטאטי ביתא, וכן מובא שאמר רבי: כשהלכתי לכרכי הים היו קורין למכירה כירה. למאי נפקא מינה? לפרושי

כותרות הערכים בד"כ מנוקדות ובאותיות גדולות מובלטות. ערכים עם כותרת זהה אך בעלי משמעות שונה נבדלים ע"י סימון כזה: (א) וכו', כאשר בתחילה מובאים ערכי הפעל, ולאחריהם ערכי עצם, שמות החי והצומח ולבסוף ערכי שמות אישים ומקומות. סיווג המובאות בערכים היה החלק הקשה בהכנת הספר, וכאשר לא ידענו להכריע או שנוי במחלוקת⁵, התייעצנו עם תלמידי חכמים המומחים לשפה לשון ודקדוק, אך אין זה שולל בהכרח אפשרויות אחרות, שכן אין הדבר מדע מדויק. ערכים שיש בהם מספר פירושים דומים אך בעלי משמעות שונה במקצת (ולעתים בעלי משמעות שונה לגמרי) מחולקים לערכי משנה כך: א. ב. וכו'.

לשון רש"י מופיע תמיד באות גדולה והמראה מקום למקור הפירוש מובא בסוגריים מרובעים (ולא בעגולים כמקובל. ציונים נוספים לאחר מראה המקום פעמים רבות מתיחסים לנושא הערך בלבד). כאשר פירוש המילה במקור אינו מהעניין שם אלא מובלע בדרך אגב, מובא פירוש המילה בלבד, ולכן היה הכרח לעיתים לעשות שינויים קלים כגון השמטת אותיות קישור וכדומה, והדבר מסומן במקף (-) לפני המראה מקום.

מקורות מילים בעלי פירוש זהה מופרדים ע"י פסיק (לדוגמא: ברא' ג' ה' ז' ח', אך כאשר הפירוש מופיע יותר מפעם אחת באותו פרק, מספר הפרק מופיע רק בפעם הראשונה, לדוגמא: שמות ב' ב' ד', יז' ח' א' ב' יג'). הציון למקורות מהתלמוד הוא כמקובל הדין ולאחריו נקודה לציון עמוד א' ונקודותיים לציון עמוד ב' (לעומת זאת בהערות הציון לאחר המספר הוא ע"א וע"ב). לאחר סוגריים מרובעים תמיד מופיעה נקודה, אך כאשר הדיבור המתחיל זהה לפירושים הבאים אחריו מופיע פסיק לאחר הסוגריים.

פרט להערות בעניני נוסח וכן שינויים בין הדפוסים, משפטי קישור וכדומה, כל המובא בהערות מלוקט מספרים וכתבי עת. במקרים רבים ההערות מתייחסות לנושא הערך בלבד ולא לדברי רש"י (עיין לדוגמא ערך שוק). ספרים הנזכרים בהערות ללא פרטים נוספים מובאים ברשימת הספרים להלן.

כל המובא באות קטנה ללא יוצא מן הכלל, כולל דברי קישור בסוגריים עגולים בתוך המובאות, תרגום הלעזים וכדומה אינו לשון רש"י. "ראה": בהערות הם הפניות למקומות נוספים בהם נזכרת המילה במקרא, בתלמוד, ברש"י, ובתוספות (ופה ושם בספרים אחרים), בהקשר כלשהו לערך ולפעמים רק בעקיפין. "ע"ע": הם הפניות לערכים מקבילים ודומים בספר ויש להם חשיבות מרובה כיוון שלעיתים קרובות המובא באותם ערכים משלים את מה שמובא בערך המפנה (ההפניות נעשו בשעת הגהת הספר, וכאשר נעשו שינויים בכותרות הערכים, לא תמיד זכרנו לשנות את ההפניות ולכן יש בהן אי דיוקים).

מקף ארוך לפני הערה המופיעה בסוף ערך המחולק לערכי משנה משמע שזו הערה כללית השייכת לכל הערך. שלש נקודות (...) לאחר מובאה או ציטוט, הן בפירושי רש"י והן בההערות משמע שיש המשך במקור, ובאמצע ציטוט משמע שנשמט חלק הפירוש שאינו קשור להבנת המילה. "אין לו דמיון במקרא" משמע שהשרש מופיע במקרא פעם אחת בלבד, או שמופיע בצורה זו או במשמעות זו פעם אחת בלבד.

הלעזים ותרגומם (שמספרם כארבעת אלפים וחמש מאות)⁶ לקוחים מהספר אוצר לעזי רש"י (ר' משה קטן, מהדורת תש"ס הכוללת את חלק התנ"ך וחלק הש"ס יחידיו, אך בספר הזה נקרא אוצר הלעזים כפי שמופיע שם בראש עמודי הספר). הרב משה קטן זצ"ל היה ידוע כמזמנה עולמי לשפה הצרפתית הישנה שהיום נשתכחה, אך היתה מדוברת בזמנו של רש"י, ולמרות שיש כמה ספרים נוספים לתרגומי הלעז⁷ זה היחיד הכולל את כל הלעזים ברש"י, הן במקרא והן בתלמוד ונחשב לחשוב שבהם.

כתב יד קדשו המקורי של רש"י על ג' מהדורותיו נאבד (עיין שם הגדולים לחיד"א מערכת גדולים ערך רש"י בענין המהדורות)⁸. מכיון שפירושי רש"י נתקבלו ונתחבבו על הלומדים הם הועתקו פעמים רבות, אך מרוב ההעתקות, מכת"ל לכת"י ומכת"ל לדפוס נוצרו הרבה טעויות סופרים בפירושים⁹, ונוסף לכך המעתקים והמדפיסים צירפו לגוף הפירוש הערות שהיו כתובות בצד הגליון,

⁵ ש"ס מהדורת לובלין (עם כל המפרשים, פרט לברכות וסדר מועד) יש גליון לעזי רש"י השלם מהרב אברהם גלאנצר זצ"ל (וקבלתי את רשותו לצטט משם).

⁶ המהרש"א (קדושין מד ע"א ד"ה בפרש"י) כותב שדרכו של רש"י לפרש במקום זה כך ובמקום אחר משנה פירוש, ויתכן שזה נובע מדברי החיד"א בענין המהדורות (עיין ע"ז סד ע"ב תוד"ה אין ומנחות פח ע"א תוד"ה ומאן). בספר אגרות שמואל (ר' שמואל אשכנזי, ח"ג, אגרת תתקמ"ח) כותב שאין להקשות על רש"י, אשר קיבל תורה מכמה מורים ושמע פירושים שונים מפייה ומפי כתבם, ודרכו דרך הקודש לפזרם בכמה מקומות מבלי להכריע ביניהם, אמנם יש שחוזר בו ממה שפירש ומעדיף פירוש אחר. בהקדמת ספר היכל רש"י מציין שיש שחוזר על פירוש מסוים מספר פעמים, ולעתים נדירות אף פעמיים באותו דף, ויש אף שהלעז חוזר פעמיים באותו דף וכן יש מילים פשוטות שחוזר על פירושן כמה וכמה פעמים ולעומתן מילים יחידאות או בעלות משמעות עמומה שאינו מפרש כלל, וצ"ע בטעם הדבר.

¹⁰ במבוא לספר היכל רש"י יש פרטים רבים בענין נוסחאות

(ר' משה חיים חרז, ירושלים תש"ל) מובאת הקדמה קצרה ללימוד דקדוק בצורה פשוטה וקלה להבנה. למציאת השרש הארמי וניקודו נעזרנו במילון הארמי בבלי של מיכאל סוקולוף (הוצאת אוניברסיטת בר אילן, ר"ג תשס"ב), ספר המילים של יסתרוב ובמילון הארמי עברי של ר' עזרא ציון מלמד (ירושלים, תשנ"ב).

⁵ לדוגמא ערכי עה, עעה, ערעה, ערועה, ערה, עור, ערכי חיל, חול, חל, חלל, ערכי שמה, שמם, שממה ועוד שהם דומים וחופפים.

⁶ בכתבי היד מופיעים לעזים נוספים, אך לא ברור אם הם מרש"י או הוספות מאוחרות. בענין משמעות הביטוי "לעז", והאם זו מילה או ר"ת, עיין בקובץ ישורון (כרכים י"ג-י"ד) מאמריו של ר' יעקב ש. שפיגל על השימוש בקיצורים ובראשי תיבות שאינם שכיחים.

⁷ צרפתית ישנה שונה מהצרפתית המדוברת היום, ואחד מהמקורות העיקריים לשפה זו הם הלעזים ברש"י ובתוספות.

⁸ כגון ספר לעזי רש"י בתנ"ך (ר' יוסף אלחנן גרינברג), תרגום הלע"ז על הש"ס וחומש (ר' ישראל גוקאוויצקי). בסוף כל כרך של

ולעתים הוסיפו דברים מדעתם ובד"כ לא ציינו שזו הוספה¹⁰.

כמו כן יש בדפוסים בעיות מסוג אחר, כגון סימון הנקודה לאחר הד"ה שנמצא לא במקום הנכון, זאת מכיוון שבכתבי היד ובדפוסים הראשונים לא היה כלל סימון נקודה, והמדפיסים הם אלו שהוסיפו אותה ולא תמיד דייקו במיקומה. בעיה נוספת היא דיבור המתחיל שלא נמצא במקום הנכון לפי סדר הדברים, ובהרבה מקרים יש שינוי בדיבור המתחיל מהמקור ובפרט בציטוט פסוקים¹², אמנם רוב השינויים מהמקור אינם משמעותיים או שאינם משנים את הכוונה, כגון כתיב מלא וחסר¹³, לשון זכר ונקבה וכו'.

ידוע ומפורסם שעד לתקופת הדפוס, המקרא לא היה מחולק לפרקים והתלמוד לא היה מחולק לדפים, ולכן בכתבי היד של הראשונים ציון הפסוקים הוא לשם הספר, הפרשה או הענין, ולמסכתות התלמוד לשם המסכת, הסוגיא או הפרק, הדבר גרם לכך שיש שינויים במראי מקום בדפוסים השונים, בפרט כאשר יש שני מקורות או יותר זהים.

"אי אפשר לבר בלי התבן" (ברכות נה ע"א), בפרט בספר גדול ומורכב מעין זה, ולמרות שהוגה מספר פעמים. בהקדמת ספר נפש אברהם (ר' אברהם סופר אברהם, ירושלים תשע"א) מסופר שהגרש"ז אויערבאך זצ"ל אמר לו: תדע לך שטעויות דפוס הן גנבים עם חוצפה. אתה יודע למה? כי בזמן ההגהות הן נחבאות, כך שאינן נראים לעין, אך אחרי ההדפסה הן יוצאות וקוראות לך "תסתכל עלי, תסתכל עלי". בעלון דברי שי"ח (גליון 212, שמות תשע"ז) מובא שהגרש"ק נשאל האם יש לחשוש שבהוצאת ספרים יש משום הנאה מדברי תורה... ושמה עדיף להמנע? והשיב שהיום על כל ספר שיוצא יש הרבה מלגלים, מוציאי דבה ומחפשי שגיאות, וגם אלו שכן משבחים את הספר עושים זאת לתועלתם האישית... ומסיים: והלאי שיהיה מחיבור הספרים כבוד התורה כראוי. בספר "הספרים" (ב"ב תשמ"ז) מובא שהגרש"ק לא נמנע להוציא את ספריו למרות שיש בהם טעויות, ותיקן אותן במהדורות הבאות.

נודה לכל מי שיועיל בטובו לשלוח הערות ותיקונים לפי הכתובת שמאחרי דף השעה. כל הספרים הנזכרים בספר זה היו לעיננו, ופרט למקרים בודדים (כגון בערך תחרא וקולבא) לא נעזרנו בתוכנות אוצרות הספרים למיניהם, אך למציאת מקורות ל"ראה" בהערות נעזרנו בתכנת פרויקט השו"ת של בר אילן.

אחד למישנוהו, כך שאין איש יכול לומר כזה ראה וקדש. לפיכך, הרוצה לעמוד על עיקרו של פירוש רש"י אינו יכול להיפטר מלבדוק ולהשוות את הנוסחאות השונות. בכתב עת עלי ספר לביבליוגרפיה ולחקר הספר העברי, מאמר עקבות של לקח טוב בנוסח פירוש רש"י לתורה (ר' אלעזר טויטו, אוניברסיטת בר אילן, כרך ט"ו, תשמ"ט) מובא ש(מעתיקי רש"י) וממשיכיו הוסיפו לחיבורו המקורי פירושים השואבים מספרות חז"ל או מחיבוריהם של חכמי הזמן... ההוספות וההערות עברו מיד ליד... ואלה "עדכנו" את החיבורים... כך התרחב והתגוון הפירוש ונוצרו ההבדלים הגדולים בין כתבי היד... ע"כ.

12. על השינויים בדיבור המתחיל ראה בספר רש"י חייו ופירושו (ח"ד עמ' 886), מאסף תורני ישרון (כרך כ"ד עמ' תתכ"א, לדרכם של חז"ל בהבאת המקראות בתלמוד מאת ר' דוד צבי הילמן), ספר שיר השירים עם פירוש עבודת הגרשוני, מהדורת איל בן דוד (בהקדמת "עם הספר" הערה 3). לפעמים השינויים האלה הם מרש"י עצמו, וכמו שכתב בהקדמת קונטרס יוסף הלל שבהרבה מקומות כשמעתיק (רש"י) פסוקי תנ"ך, מעתיקים שלא כצורתם... אולם בכ"מ השינוי הוא להורות הפשט, וכן מובא במנחת שי לנחמיה (ד טז) שהרבה פעמים נמצאו בגמרא מקראות שאינם כהווייתם, כמוכא בתוספות (שבת קכח. ד"ה ונתן) ואין להקפיד בכך, ע"כ. בענין שגיאות בציורי הפסוקים בתלמוד ובמדרשים עיין מאמרו של ר' ראובן מרגליות בספר פנינים ומרגליות (עמ' קס"ח), מאמר נוסח המקרא שעמד לפני רש"י מאת יצחק ש' פנקובר בספר רש"י - דמותו ויצירתו (בעריכת ר' אברהם גרוסמן ושרה יפת, ירושלים תשס"ט, כרך א' עמ' 99), נוסח התורה בכת"י שכתבם חכמי אשכנז (הנ"ל), שנתון לחקר המקרא והמזרח הקדום, תשס"ז עמ' 279).

13. בשו"ת אפרקסתא דעניא (ר' דוד שפערבער, ברוקלין תשס"ב, ח"ד סימן שצ"ב) שואל האם נכון לכתוב בכתב חסר או מלא למי שאינו בקי עפ"י המובא בספר חסידים (סימן תתפ"ב) שיכתוב אותיות מלאים. ועונה ששם מדובר בסידור התפילות שהיה בימיו בלי נקודות, וכן מביא סמך מהרמב"ם שיש ענין לכתוב בכתב מלא להקל על הקורא, עיי"ש.

וגרסאות. בהקדמת רמב"ם מדויק (ר' יצחק שילת, מעלה אדומים תשס"ד חלק א') מובאת סקירה על הגהות בספרים. בספר זכר לעולם בריתו, פרקי מחקר ופרשנות (ר' אלעזר טויטו ח"א, עמ' 157 ואילך) מובאים מאמרים על פרשנותו של רש"י, גלגולי הנוסח, הרקע ההיסטורי ועוד. חומר נוסף בנושא מובא ברש"י - עיונים ביצירתו (ר' צבי אריה שטיינפלד עורך, ר"ג תשנ"ג), ספר רש"י - תורתו ואישיותו (ר' שמעון פדרבוש עורך, ניו יורק תשי"ח), ספר רש"י ובית מדרשו (אבינועם כהן עורך, ר"ג תשע"ג), קובץ רש"י (ר' יוסף אליהו מובשוביץ עורך, סיני כרך קל"ז, ירושלים תשס"ו), ספר רש"י (ר' י. ל. הכהן מימון עורך, ירושלים תשט"ז).

בחומש רש"י השלם (הוצאת אריאל, ירושלים תשמ"ו) בסוף כל כרך מובאים שלשת דפוסי רש"י הראשונים זה לצד זה, וניתן לראות את השינויים ביניהם, בספר יוסף הלל (ר' מנחם מענדל בראכפלד, ברוקלין תשמ"ז, בקונטרס יוסף הלל בסופו) מובאים שינויי נוסח, וכן בחומש שי למורא מהדורת כתר תורה. בספר העקוב למישור (ר' דוד קאהן, ברוקלין תשמ"ג) מציין לאלפי טעויות הדפוס וטעויות סופרים שבש"ס ווילנא. עיין בספר אמת ואמונה, דברי תורה (ר' מנחם מענדל מקאצק, ירושלים תשס"ה, סימן תרס"ג).

11. במבוא לנוסחאות פירוש רש"י - דפוסים ראשונים (בסוף כל כרך של חומש רש"י השלם, מכון האר"י פישל, ירושלים תשמ"ו) מובא שחילופי נוסחאות רבים מצויים בכתבי היד ובמהדורות הדפוס השונות של פירוש רש"י על התורה (וכן בשאר פירושו), וכבר עמדו על כך הלומדים מאז ומעולם... יש וחלו שינויי לשון ושינויי סדר... ויש שנכנסו שינויי תוספת וגרעון... בחלקם... השינויים... ערכם רב מאוד, ובחלקם... אין זה אלא מעשה ידי תלמיד, סופר או מו"ל שטעה או ששלח ידו בספרו של רש"י. ראוי לציין שרבות מן ההוספות... אף הן מתורת ראשונים ממשיכי דרכו של רש"י. דבר ברור הוא שכבר בחיי רש"י שמו תלמידים גדולים עיניהם על פירושו, העירו והוסיפו בו, אמנם במקומות רבים נטשטשו עקבותיהם... וצריך הבהרה רבה על מנת להבחין בין דברי הרב לדברי תלמיד. אפילו במהדורות החומשים המצויים והנפוצות בדור אחרון זה שרדו הבדלים רבים בין נוסח